

TABİP-ŞAİR ŞEYHİ VE KENZÜ'L-MENÂFİ RİSÂLESİ

*Sadettin EĞRİ**

ÖZET

Sultan (Çelebi) Mehmed I'in hekimi olan ve Türk edebiyatının ünlü şairlerinden sayılan Şeyhî; Kenzü'l-Menâfi adlı eserinde yaşadığı dönem anlayışına göre hangi bitkilerin, hangi havanın ve hangi yiyecek ile içeceğin faydalı veya zararlı olabileceğini şiir şeklinde anlatmıştır. Şeyhî, Anadolu ve İran'da kendi zamanındaki anlayış ve birikimlerle bir tıp eğitimi almıştır. Fakat onu bir halk hekimi olarak da görmek yanlış olmasa gerektir. Konunun şiirlerle anlatıldığı bu risalede geleneksel tedavi anlayışının ve tıbbî uygulamaların önemli bir yeri vardır. Germiyan beylerine ve Osmanlı sultanlarına musahiblik, tabiblik, şairlik yapan ve attar dükkânında yaptığı ilaçları da halka satan Şeyhî, her yönüyle hakîm, zarîf ve ilginç bir kişiliğe sahiptir.

***Anahtar Kelimeler:** Şeyhî, Kenzü'l-Menâfi, Çelebi Mehmed, tababet, halk hekimliği, Hasan Ali Yücel.*

ABSTRACT

Medicine-Poet Şeyhi and Kanzu'l-Manafi Treatise

Şeyhi is physician (medicine/physician) of Sultan Mehmed I and he is regarded as one of the famous poets of Turkish literature. He narrate about which plants, by which food and drink with which the air that could be beneficial or harmful is told in the form of poetry according to the understanding of his century in his book Kenzü'l Küberâ. Şeyhî, received a medical education with the knowledge and understanding of his time in Anatolia and Iran. But it can not be wrong to see him as a folk physician. Handling of subject is described with poems in this booklet

* Yrd.Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.
Çelebi Mehmed ve Dönemi Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulan bu inceleme genişletilerek hazırlanmıştır.

has an important place in traditional treatment and medical applications. Şeyhi worked as a counsel, physician, poet for Germiyan's emperors and Ottoman's sultans and he also makes remedies in his attar who sells to the public, He has a wise, elegant and interesting personality in every aspects.

Key Words: Şeyhî, Kenzü'l-Menâfi, Chelebi Mehmed, medical science, folk medicine, Hasan Ali Yücel.

Klâsik Türk Edebiyatının kurucularından olan şair Şeyhî (ö.832/1429 sonrası)'nin asıl adı “Yusuf Sinaneddin”dir. Şairin adı, kimi şair tezkirelerinde “Yusuf”, kimilerinde ise “Sinan” olarak kayıtlıdır. Sicill-i Osmânî'de ise “Şeyh Senâî” diye anılmıştır.¹ Tıp alanında “Hakîm Sinân” ünvanıyla şöhret kazanan şair, ismini Divan'ında şöyle dile getirir:²

Şâha murâdı Yûsuf-ı Şeyhî'nün oldurur

Kim bu sa'âdet işiğine bende-vâr ola

Şeyhî'nin bu mahlası alması Hacı Bayram Veli'ye intisabından dolayıdır. 1415'ten önce İran'a gidip dönmesinin ardından Hacı Bayram ile görüştüğü ve kimi kayıtlara göre ona intisabından sonra bu mahlasın bizzat Şeyh tarafından kendisine verildiği bilinmektedir Kaynakların pek çoğunda bildirildiği gibi Şeyhî, Hacı Bayram-ı Veli'den inâbe almıştır. Bu intisabın İran dönüşünde 818/1415 tarihinden önce olduğu söylenebilir. Şeyhî'nin bu mahlası almasının nedeni, onun şeyh olmasından ziyade, büyük mutasavvıf Hacı Bayram'a mensup olmasındandır. Şeyhî, İran'a gittiğinde ünlü sufilerle görüşmüş ve Seyyid Yahya Şirvani'ye mürit olma dileğini bildirmiştir.

Şair Şeyhî

Şair ve tezkireci Latifi'nin bildirdiğine göre Şeyhî, büyük mutasavvıf ve şair Seyyid Nesimi ile Bursa'da buluşmuştur. Bu görüşmenin Yıldırım Bayezid devrinde olduğu bilinmektedir. Çünkü Seyyid Nesimi'nin öldürülmesi 807/1404-1405 tarihinde olmuştur.³ Şeyhî'nin “Şeyhü'ş-Şuarâ/Şairlerin Şeyhî” ünvanıyla anılması ve bazı kaynaklarda Bayramiye şeyhleri arasında sayılması, onun tarikatın şartlarını yerine getirip halife

¹ Şeyhî hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Kadri Timurtaş, *Şeyhî ve Husrev ü Şirîn'i*, İstanbul, 1980; Faruk Kadri Timurtaş, “Şeyhî'nin Eserleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.II, s.99-108, İstanbul, 1961; *Şeyhi Divanı*, Hazırlayan Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990; Ali Nihat Tarlan, *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993; Halit Biltekin, “Şeyhî”, *DİA*, c.39, s.80-82.

² Şeyhî, *Divan*, Süleymaniye Hacı Mahmud Kütüphanesi, No.3298, 24b.

³ Latifi *Tezkiresi*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1314, s.295-297.

olduğuna dair tartışmaya açık yorumların bulunması da dikkate alınmalıdır. Fakat Şeyhî, tasavvufun zenginliklerinden faydalanan ve eserlerinde bunu işleyen bir şair olarak anılmaktadır.

Beden yapısı zayıf, hastalıklı bir görüntüye sahip olan Şeyhî'nin ne yazık ki gözleri de rahatsızdı ve az görmekteydi. I. Murad devrinde doğan şair, gençlik yıllarını Yıldırım Bayezid döneminde geçirmiştir. Kütahya'da saygın bir aileye mensup olan Şeyhî, eğitimi tamamlandıktan sonra İran'a gitmiş burada bir süre eğitim gördükten sonra memleketi olan Kütahya'ya dönmüştür. Onun devlet adamları ile asıl ilişkisi Germiyan Beyi II. Yakub'la olmuştur. şairliğin gereği olarak şiirler yazıp Germiyan Beyi'ne takdim eden Şeyhî, diğer taraftan attar dükkânında ilaç yapıp satıyordu. O dönemi anlatan eserlerde Germiyanolu'nun musahibi ve tabibi olarak anılmaktaydı.

Kütahya'da Bey'e eserlerini takdim eden şairin orada bulunmaktan pek memnun olmadığı da bilinmektedir. Zira bir beytinde Germiyan şahi'nin kıymetini bilmediğinden dert yanar:

İnyet eylemedi şh sana bugün

Gnhımız budurur kim Germiyn'da bulınduk

Gelibolulu Âli, *Künhü'l-Ahbr* adlı eserinde II. Yakub Bey'in sanattan, şiirden anlayabilecek özellikleri taşımadığını ve böylesi mücevher gibi olan dizeleri taş toprak zannettiğini ve hatta Şeyhî'nin şiirlerinden sıkıldığını söyleyip bu konu ile ilgili bir olayı da nakl eder. Bir gün ozanın birisi gelip Bey'e şu şiiri okur:

Benüm devletl sultnum kbetn hayır olsun

Yidiğn bal ile kaymak yürüdüğün ayır olsun

Bu sözleri dinleyen ve çok hoşlanan Yakub Bey; "Bizim Şeyhî bilmem ki ne söyler? Gya beni ver ama eleştiriyor mu ne onu da bilmem!" deyip, ozana hediyeler verip gönderir. Bu meseleyi duyan Şeyhî çok üzülür.

Şeyhî'nin Osmanlı beyleri ile ilk münasebeti Emir Süleyman ile başlamıştır. Süleyman Bey'in onu sevip takdir ettiği, şiir yazmaya teşvik ettiği ve hatta şair Ahmedî ile şiir sohbetlerine onu da davet ettiği görülmektedir. Çelebi Mehmed'in hastalığını tedavi etmesiyle birlikte onun özel tabibi olmuştur. şairin II. Murad ile de yakınlığı olup, ona *Hüsrev  şirin* adlı mesnevisinden bin kadar beyt yazıp sunduğu görülür.

Tabib şairin zaman zaman Kütahya'ya gidip II. Yakub Bey ile olan dostluğunu srdrdğu anlaşılmaktadır. Şeyhî, kendi zamanına kadar olan Osmanlı sultanlarını bir şiirinde anmaktadır:

Muhammed şeh ki şdndur revn-ı Byezd andan

Murâd'ın virdi Orhan'ın ki yaptı mülk-i Osmn'ı

Şairliği ile şöhret kazanmış olan Şeyhî'nin hekimlik ve eczacılık konusunda da kendi devrinde ileri seviyede bilgiye sahip olduğu görülmektedir. Edebiyat tarihi ile ilgili bütün kaynaklarda mahir bir tabib ve usta bir eczacı olduğu anlatılmaktadır. O hem “Tabîb-i Lebîb/Zeki Tabîb” hem de “Hekîm-i Edîb/Şair Hekim”dir. Tababetteki kudreti Çelebi Mehmed’i 818/1415 yılında Karaman seferinde iken tedavi etmesi ile tespit edilir. Karaman beyleri ile yapılan savaştan yorgun düşen üzüntülü Çelebi Mehmed’i hiçbir hekim tedavi edemez. Hangi tedaviyi uyguladılarsa, başarılı olamazlar. O sırada Ankara’da bulunan sultan gittikçe halsiz düşmektedir.

Hakîm Sinan adıyla bilinen ve Germiyan Beyi’nin musahibi olan şair Şeyhî, tavsiye üzerine Kütahya’dan getirtilir. “Şeyhî hastayı ilk görüşünde hastalığın sinirden olduğunu anladı, kendisini ilaç içmekten menetti, memnuluk verici bir haber almak suretiyle büsbütün iyi olacağını söyledi. Hakîm Sinan’ın koyduğu teşhis doğru çıktı. Filhakika Beyazıd Paşa tarafından Karamanoğlunun yenildiği haberi Çelebi Mehmed’e vâsıl olunca düçar olduğu melankoli yavaş yavaş geçti ve yeniden sıhhatini kazandı. Bunun üzerine Şeyhî, ihsan ve âtalarla doyurulup vatanı melûfuna irsal veya Dokuzlu nam karye kendisine timar olarak itâ, diğer bir rivayette ise sekiz bin akçe yazılarak Tabîb-i Hâs ve Reisü’l-Etibba tayin olundu.”⁴ Kimi tarihçi ve tezkirecilere göre ise Osmanlı devletinin ilk “Reis-i Etibba”sı Şeyhî’dir.

Suarâ tezkirelerinde Çelebi Mehmed tarafından kendisine hizmeti karşılığı olarak timar verilen Şeyhî’nin Tokuzlu Köyü’ne giderken, timarın eski sahipleri tarafından saldırıya uğradığı ve döğüldüğü anlatılır. Şeyhî’nin bu olay üzerine ünlü eseri *Harnâme*’yi yazdığı bilinmektedir. Bu durum padişaha iletildiğinde suçlular cezalandırılıp, hakkı olan ihsan kendisine fazlasıyla verilir.

Tabip Şeyhî ve Kenzü’l-Menâfi fi-Ahvâli’l-Emzice ve’t-Tabâyi Risalesi

Şeyhî, tababetin göz hastalıkları ile ilgili olan dalında uzmanlaşmıştı. Bu alanda kendisini geliştirmiş olmasını kendisinin de gözlerinden rahatsız olması nedenine bağlayanlar bulunmaktaydı. Hammer, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Gelibolulu Âlî onun “alîl, kelîl, a’mâ, za’f-ı basara mübtelâ” olduğunu söylerler. Eserlerde anlatıldığına göre yaşadığı dönemin muayene yeri ve eczanesi sayılan attar dükkânında Şeyhî; hastaları tedavi eder, gözü ağrıyanlara da “kü hul” yapıp satarmış. Pek çok üstün meziyetlere sahip olan

⁴ Hasan Âli Yücel, *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, 20+4 (tıpkıbasım) sayfa.

Yusuf Sinan'ın yaptığı bu ilaçlardan halk çok memnun kalmış. Bir gün zarif ve nüktedan birisi dükkânına gelip ondan bir akçelik ilaç ister. İlaç aldığında bir şey dikkatini çeker; Şeyhî'nin de gözleri hastadır. Hemen iki akçe uzatıp Şeyhî'ye der ki; diğer akçe ile de kendi gözünüze bir kühul alıp tedavi ediniz". Bu latifeyi her zaman anlatıp gülen Şeyhî, hayatının sonuna kadar bunu unutamadığından bahsedermiş.

Şeyhî, Kenzü'l-Menâfi fî-Ahvâli'l-Emzice ve't-Tabâyi

Şeyhî'nin *Divan*, *Hüsrev ü Şirin*, *Habnâme*, *Neynâme*, *Harnâme* gibi bilinen eserlerinin yanında *Kenzü'l-Menâfi fî-Ahvâli'l-Emzice ve't-Tabâyi* adlı bir tıp risalesi de günümüz araştırmalarına kazandırılmıştır. Söz konusu eser; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Halis Efendi Kitaplığı'nda 3021 numarada kayıtlı olan İbni Kemal'in *Hadis-i Erbâin* adlı eserinin sayfa kenarlarında yazılı bulunmaktadır. Farklı eserleri barındıran kitabın ilgili bölümünün 13 yapraklık kısmında yazılı olan tıpla ilgili bu risale; 1937 tarihinde Hasan Âli Yücel tarafından tanıtılmıştır.

Eser, *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri* adıyla aynı tarihte yayımlanmıştır. Kültür dünyamıza önemli eserleri kazandıran Hasan Âli Yücel, tespit ettiği ve tanıttığı eseri şu heyecanlı cümlelerle anlatmaktadır:

“Muhterem Türk bilgini Bay İsmail Saib ile bundan sekiz on sene önce Şeyhî hakkında ve hekimliğine dair görüşürken, Tahir Beyin bahsettiği kitabın manzum bir eser olduğunu ve kendisinde bulunduğunu öğrendim. Metnini lütfettiği bu eseri hemen istinsah ettim. O yıllarda eski

edebiyatımızla yakından ve çok uğraştığım için eski yazmaları, bu arada bilhassa mecmuaları karıştırıyordum.

İyi bir tesadüf eseri olarak Darülfünun Kütüphanesi'nde Hâlis Efendi kitapları arasında bir mecmuanın içinde ve hâmiş olarak kenara yazılmış bulunan ikinci bir nüshasını buldum. Eski numarası 3772, bugünkü numarası 3021'dir. 207'nci yaprağın arka sahifesinden 220'nci yaprağın arka sahifesine kadar devam ediyordu. Fotografisinde görüldüğünden daha biçimsiz ve okunması güç bir yazı ile yazılmıştır.

Aradan birkaç zaman daha geçtikten sonra, o sırada kütüphane memuru olan Bay Sabri'nin delaletiyle bir üçüncü nüshasını Rıza Paşa kitapları arasında buldum. Eski numarası 2829, bugünkü numarası 1774'tür. Bu da hâmiş tarzında ve İbni Kemalin *Hadîs-i Erbain*'i kenarına yazılmıştır. 120. sahifeden 134'üncü sahifeye kadar devam eder. Bay İsmail Saib'deki birinci nüsha (H.1096, M.1684)'te yazılmıştır. Sekiz-on tıp risalesi arasında Şeyhî'nin *Nazm-ı Tabayî*'i de vardır. İkinci Hâlis Efendi nüshasında iki yüzden fazla şairin eş'âr ve nezâiri bulunuyor. Yazılma tarihi belli değil. Üçüncü Rıza Paşa nüshasında *Tabirat-ı Menam*'ı Hazret-i Mevlâna Cami'nin Arapzade tarafından şerh edilen sufiyane bir gazeli, bazı Hadîs tercümeleri, *Hilkat-i İnsan Risalesi*, La'lîzâde'nin *Bayramiye Risalesi* ve başka birkaç risale ile *Hadîsi Erbain* tercümesi vardır.”

Şeyhî, *Kenzü'l-Menâfi fi-Ahvâli'l-Emzice ve't-Tabâyî*

Şeyhî'nin tıp ile ilgili olan risalesi 2011 tarihinde Kütahya Belediyesi tarafından yayımlanmıştır.⁵ Eser, bir nüshasındaki şiire göre:

Mülûkâna eşiği taşı mesned

Şehinşah-ı cihân Sultân Ahmed

Sultan Ahmed'e takdim edilmiştir. Hasan Âli Yücel'e göre; Şeyhî'nin yaşadığı devirlerde emîr ve hükümdarlar arasında Celâirîler/İlkâniyan'dan bir Sultan Ahmed vardır. Bu Türk hükümdarı 1382-1410 arasında, muhtelif fasılalarla Azerbeycan ve Irak'ta saltanat sürmüştür. Saltanatının merkezi Bağdat'tı ve kendisi şiir ve edebiyat dostu idi. Şeyhî 1422 senesinde vefat ettiğine göre 1410 senesinde Karakoyunlu Kara Yusuf tarafından öldürülen Sultan Ahmet ile muasırdır. Diğer nüshada ise:

Civân-merd ü atâ-bahş ü suhandân

Şehinşâh-ı cihân Sultân Murâd Han

Denilmekte olduğu cihetle Murad II. namına yazılmış görünüyor.

Şeyhî'nin bu eseri, bazı yönlerden önemli özellikler taşımaktadır. Yaşadığı asrın dil özelliklerini taşıyan risale; geleneksel yapıya uygun olarak tevhid, na't, dört halifeye övgü, devrin padişahına (II. Murad) dua ve sebep-i te'lif bölümleri ile başlar. Şair bu eseri niçin yazdığını şöyle açıklar: Allah'a şükürler olsun ki hikmet ve tıp ilminin tam olmasa da eğitimini aldım. Bu ilmin küçük de olsa özünü öğrenip, bana malum oldu.

Bi-hamdi'llâh ki kıldım ânı tahsil

Egerçi cümle olmadıysa tekmîl

Okudum hikmet ile ilm-ı tıbbı

Ânun da cüz'i ma'lûm oldı lübbi

Mesnevi tarzında yazılan bu bölümlerden sonra, içecek, yiyecek ve giyeceklerin faydaları, zararları ve bunların giderilmesinin çareleri kıt'alar halinde yazılıdır. Eski tıpta bütün yiyecek ve içeceklerde üç kuvvet anlayışı vardı:

“Malûm ola ki merâtib-i kuvvâ-yı edviye inde'l-etibbâ üçtür. Kuvve-i ûlâ; harâret, burûdet, rutûbet ve yübûset dedikleri keyfiyetlerden ibarettir. Kuvve-i sâniye bu keyfiyetlerden sadır olan kuvvetlerdir: Tefîh ve tahlîl gibi. Kuvve-i sâlise bu keyfiyetlerden ve kuvve-i sâniyeden sâdır olan kuvvetlerdir.” O zamanın tıp anlayışında “Anâsır-ı Erbaa” çok önemli telakki edilirdi. Harâret, burûdet, yübûset, rutûbet; ateş, hava, toprak ve su karşılığı olarak kabul olunurdu. İlaçlar ve devalar bu esasa göre tertip

⁵ *Şeyhî'nin Kenzü'l-Menafî Tıp Risalesi*, (Hazırlayan Ali Günhan), Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya, 2011.

edilirdi. Alınan gıdalardan hâsıl olan kan, balgam, safra ve sevda; hâr ve râtib, soğuk ve yâbis, bârid ve yâbis addolunurdu ki bunlara “ahlât-ı erba’a” ismi verilirdi. Şeyhînin her kıta’da kullandığı ıssı, soğuk, yaş, kuru tabirleri bu esasa göre konmuştur.

Germiyan beyleri ve Osmanlı sultanları ile devamlı irtibat halinde olan şair, hayatını eczacılık ve hekimlik yaparak kazanmıştır. Şeyhî, Anadolu’da ve İran’da kendi zamanındaki anlayış ve birikimlerle dolu bir tıp eğitimi almıştır. Fakat onu bir halk hekimi olarak da görmek yanlış olmasa gerekir. Halk hekimliği⁶; tıbbın gelişmediği çağlarda, insanların kendi özel çabalarıyla hastalıkları tedavi etme yöntemi olarak kabul edilirdi. Halk, mevcut hastalığı tedavi için çeşitli pratiklere başlangıçtan beri sürekli başvurmuştur. Bunlar, bitkilerden ilaç yapmak, yatırırları ziyaret etmek, muska yazmak veya bir ocaklıya görünmek şeklinde tezahür etmektedir. Halk hekimliği uygulamalarını Türk edebî metinlerinde de görmekteyiz. Dede Korkut Kitabı’nda Dirse Han’ın oğlu Boğaç’ın vurulmasından sonra, Boğaç’ın annesinin yanına hızır gelir ve çocuğun yarasını sıvazlar, “dağ çiçeği ile ananın sütü yaranın merhemidir” der ve ayrılır. Yine Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Hikaye’de, Karacuk çoban kafirlerle savaşırken yaralanır ve kafirlerin leşinden ateş yakarak keçesinden isli kül yapıp yarasına basarak tedavi olur. Görüldüğü gibi daha o yıllarda halk kendi çaba ve yöntemleriyle hastalıkları tedavi etmeye çalışmıştır.

Halk Hekimliği

Günümüzde de tıbbın gelişmesine rağmen hâla eski alışkanlıklarını sürdüren, hastalıklarını “atadan görme” şekliyle tedavi eden veya ettiren kesim azımsanmayacak kadar fazladır. Bizim asıl konumuz halk hekimliğinin bir kolu olan ocaklardır. Fakat ocakları ele almadan evvel onunla doğrudan ilgili olan ateş kültü kavramı üzerinde durmak gerekir. Ateş kültü ile ilgili araştırmalarıyla tanınan Hikmet Tanyu, ateşin faziletleri hakkında şu yorumu getirir: “Ateşin kötülükleri giderici, iyileştirici veya önleyici, temizleyici olduğu ve canlılara şifa, sağlık, güç, kuvvet ve bereket, uğur kazandıran bir yönüne inanç bulunmasından başka ürküten, tahrip eden, öldürücü, tahrip edici, dolayısıyla cezalandırıcı bir kuvvete sahip oluşu da ona tazim edilmeye yol açmış, onda insanüstü yüksek bir mahiyet ve karakter görülmüştür.”

Eski Anadolu tıbbında diğer antik kültürlerdeki benzer şekilde (Yunan ve Çin tıbbı)insan vücudunda dört temel unsurun (bk. Humoral

⁶ Türklerde halk hekimliği ve şamanlık konusunda geniş bilgi için bk., Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2006.

Patoloji Teorisi) bulunduğu kabul edilmektedir. Bunlar; safra, sevdâ, dem ve balgam veya günümüzdeki söyleyişle Kan, Sarı safra, Kara safra ve Balgamdır. Ahlat-ı erba'a denilen bu dört unsurdan biri veya birkaçının eksikliği, fazlalığı hastalığın kaynağıdır. Bu dört unsurdaki dengesizlik psikolojik rahatsızlıkların da kökeninde yatmaktadır.

Ahlat-ı erba'adaki dengesizliği anlamak için yani teşhis koymak için hekim nabız teşhisi metodunu kullanır ayrıca hastaya sorular sorulur ve yanıtlara göre bir tedavi tarzı seçilirdi. İslam tıbbı da Antik Yunan'da doğmuş olan bu tıp teorisini büyük ölçüde benimsemiş ve geliştirmiştir. İslam tıp teorisinde Humoral Patoloji Teorisi'nin genel unsurları aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir.⁷

Dört Unsur (Anasır-ı Erba'a)	Hava	Ateş	Toprak	Su
Dört Hılt (sıvı)	Kan	Sarı safra	Kara safra	Balgam
Organı	Kalp-Akciğer	Karaciğer-Öd	Dalak-Mide	Beyin
Mevsimi	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Yaş dönemi	Çocukluk	Gençlik	Erişkinlik	İhtiyarlık
Fiziksel özelliği	Nemli-Sıcak	Kuru-Sıcak	Kuru-Soğuk	Nemli-Soğuk
Rengi	Kırmızı	Sarı	Siyah	Beyaz
Tadı	Tatlı	Acı	Ekşi	Tuzlu
Zamanı	Sabah	Öğle	İkinci	Akşam
Karakteri	Sıcakkanlı	Öfkeli	İçine kapanık	Soğukkanlı
Burcu	İkizler-Boğa-Koç	Başak-Aslan-Yengeç	Terazi-Akrep-Yay	Balık-Kova-Oğlak
Musiki Makâmı	Şehnâz İsfahân Nevâ	Rast Hicaz Büzürk	Irak Bûselik Zengûle	Hüseyinî Uşşâk Nevruz
Tedavisi	Kuru, Sıcak İlaçlar	Nemli, Soğuk ilaçlar	Nemli, Sıcak İlaçlar	Kuru, Sıcak İlaçlar

Bu eserden elde edilecek istifadelerin bence en mühimi, o devirdeki yiyecek, içecek ve giyeceklerin ne olduğunu göstermesidir. Şeyhî'nin eserinde geçen terimler ve onlara ait şiir örnekleri:⁸

İçecekler:

Çeşme suyu, yağmur suyu, buzlu su, kar, sıcak su, sorkun söğüdü suyu, kâşni suyu, sığırdil suyu, hurma şarabı, tatlı nar şarabı, ekşi nar şarabı, tatlı elma şarabı, ekşi elma şarabı, armut şarabı, ayva şarabı, turunç şarabı,

⁷ Şeyhî'nin bahsettiği Humoral Patoloji Teorisi tablosu şu adresten alınmıştır: https://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi (30.07.2015).

⁸ Hasan Âli Yücel'in *Kenzü'l-Menâfi*'de ele alınan yiyecek, içecek ve giysilerle ilgili sıralaması için bkz. <http://www.bilimtarihi.org>

limon şarabı, bal şerbeti, nilüfer şarabı, sirkencebîn, gülbeşeker, gülâb, sirke, koruk suyu, kimız, koz yağı, badem yağı, susam yağı, zeyt yağı.

Şeyhi tarafından açılan alt başlıklara örnek içecekler, giyecekler ve şiiirler şöyledir:

Dahı yağmur suyunda var harâret

Göğüs öksürüğüne nef'i vardur

Muzırdur germine hamâmın ammâ

Sikencebin içerse bî-zarardur

[Âb-ı Bârân (Yağmur Suyu): Yağmur suyunda hararet vardır. Göğüsten gelen öksürüğe faydası vardır. Hamamın sıcaklığına zararlıdır. Şayet sirke içilirse zararı olmaz.]

Enârın ekşisinin şerbeti serd

Bu def eyler gönüller dönmesini

Velî eyler kulunç rencin ziyâde

Yiyeler zencebîl perverdesini

[Ekşi Enâr Şarabı (Ekşi Nar Şurubu): Ekşi narın şurubu serttir. Gönüllerin dönmesini bu giderir. Fakat kulunç ağrısını daha da artırır. Bunu gidermek için de zencefil yenir.]

* Yiyecekler:

Boğaç ekmeği, kâk, pirinç ekmeği, senbûse, koyun eti, keçi eti, sığır eti, at eti, buzağı eti, deve eti, ahu eti, tavşan eti, yaban eşeği eti, kuru et, püryan, kebab, koyun başı, koyun gözü, dakal, iç ve kuyruk yağı, koyun paçası, kuş püryanı, beslenmiş kuş eti, tavuk eti, horoz eti, serçe eti, ördek ve kaz eti, bildircin ve keklik eti, sülün ve çil kuşu, turna eti, büyük balık eti, hurde balık, tuzlu balık, herise (keşkek), somak, koruk aşısı, bozca aşısı, nuhut suyu, havuç kalyesi, patlıcan kalyesi, börek tutmaç aşısı, sütlü pirinç.

Dahı tavşan eti kuru vü ıssı

Arıkladır semizliği ider def

Virur uyhuya tavşan uyhusunu

Ana kişniş üzüm kimyon virür nef'i

[Tavşan Eti: Tavşan etinin özelliği kuru ve hararetlidir. Bu eti yiyenler şişmanlıktan zayıflığa döner. Fakat tavşan gibi uyutur. Buna da kişniş üzümü ile kimyon devadır.]

Kurıdur ıssıdur gûrun eti hem

Anun aşısı olur nikrisi dâfi

Kavî olursa mide hazm idemez

Anunla zencebîl yiye nâfi

[Gûr Eti (Yaban Eşegi Eti): Yaban eşegi eti kuru ve hararetlidir. O, nikris hastalığını giderir. Mideye ağır gelip, hazmı zordur. Onun için de zencefil faydalıdır.]

* Yemişler:

Taze incir, kuru incir, üzüm, tatlı nar, ekşi nar, tatlı elma, ekşi elma, taze hurma, armut, şeftali, ayva, narenc, limon, zerdali, ayva, akdut, karadut, kavun, karpuz, turunc, şahtiyar, badem, ceviz, cevzi hindi, fistic, hünnap, muz, eriktir.

Dahı olmuş üzüm de mu'tedildür

Derûnı kızdırur koymaz bürûdet

Velî tahrik ider renc-i şikemde

Yiyeler ıtrafili gide illet

[Engûr (Üzüm): Olgunlaşmış üzümün tabiatı normaldir. İçene hararet verip, soğukluk koymaz. Fakat karın ağrısını azdırır. Bunun için de yonca yenirse ağrı gidir.]

Sovukdur dahı yaşdur tab'-ı emrûd

Söndüre yürekde olsa harâret

Velî kemdür bu kulunç zahmetine

Yiyeler zencebîli gide illet

[Emrûd (Armut): Armutun tabiatı soğuk ve yaştır. Yürekte hararet olursa söndürür. Kulunç zahmetine zararlıdır. Zencefil yenirse, bu hastalık da gider.]

* Sebze ve Hububat:

Kabak, havuç, şalgam, çüğündür, turp, lahana, patlıcan, sarımsak soğan, marul, kereviz, kâsini, ıspanak, pırasa, turakotu, tarhun, nane, pirinç, nuhut, burçak, buğday, mercimek, bakla, börülce.

Soğanın tabiatı ıssı vü kurıdur

İder sulardan ol def-i mazarrât

Velî peydâ olur derd-i ser andan

Fesâdın yağ alup def ola illet

[Soğan: Soğanın tabiatı sıcak ve kurudur. Beden suyundan hastalıkları giderir. Fakat ondan dolayı baş ağrısı meydana gelir. Bu illeti de yağ ile gidermek mümkündür.]

Kerefis tabiatı ıssı vü kurıdur

Dağıdur süddeyi eyler küşâde

Velî gâyetde kemdür ol sadağa

Marul ıslâh idüp iyler fâide

[Kerefîs (Kereviz): Kerevit tabiatı sıcak ve kurudur. Tutkunluğu açıp, dağıtır. Zayıflığa kötü gelir. Marul bunu düzeltip, iyileştirir.]

*** Tatlılar:**

Bal, şeker ve kand, nebat şekeri, bal helvası, pekmez helvası, palûze, kadayıf, erişte.

Kurudur ıssıdur balın mizâcı

Lisânın etlerine nef'i kat kat

Velî safra olur andan ziyâde

İder bu mastakı def-i mazarrât

[Bal: Balın özelliği kuru ve sıcak olmasıdır. Dil etlerine kat kat faydası vardır. Fakat safrayı artırır. Bu zararını da sakız giderir.]

Dahi halvâ-yı bekmez ıssı ve yaş

Bu oldu öksürük rencini dâfi

Velî var mideye anun fesâdı

Koruk yirlerse olur ana nâfi

[Pekmez Helvası: Pekmez helvasının tabiatı sıcak ve yaştır. Öksürük hastalığını giderir. Fakat mideye de zararı vardır. Koruk yenirse, o da faydalıdır.]

*** Peynir ve Yoğurtlar:**

Taze peynir, kuru peynir, süzme yoğurt, ekşi yoğurt.

Kuru peynir mizâcı kuru ıssı

Anun ishâle vardur gerçi nâfi

Mesâne kumunu peydâ ider lîk

Olu bu cüz'î et yimekle def'i

[Kuru Peynir: Onun mizacı kuru ve sıcaktır. Onun ishale çok faydası vardır. Mesane kumunu ortaya çıkarır. Bu da biraz et yemekle giderilir.]

Yoğurdun süzmesi hem mu'tedildür

Göğüse öykene bu hoş şifâdur

Halel virür velî hummaya

Ana kişniş üzüm tâze devâdur

[Süzme Yoğurt: Süzme yoğurdun tabiatı mutedildir. Göğüse ve öksürüğe faydalıdır. Fakat ateşli hastalıklara zararlıdır. Onu gidermek için ise, kişniş üzümü yenir.]

* Kokular:

Menekşe, nergis, kırmızı gül, susam, sandal, ödağacı, kâfûr, misk, amber.

Kohusı süsenün ıssı vü yaşdur

Dimâğa tîz giçer kohusı anun

Velî baş ağrısın eyler ziyâde

Süre sandal devâsın eyler ânun

[Süsen (Zambak): Zambak kokusunun tabiatı sıcak ve yaştır. Onun kokusu dimağa çabuk geçer. Fakat baş ağrısını artırır. O durumda sandal ağacı kokusu kullanılır.]

Kohusı anberün ıssı vü yaşdur

Dimâğ u dil bulur bûyıyla kuvvet

Muzırdur safravî olan mizâca

Gider bû-yı hıyar ile mazarrat

[Anber Kokusu: Anber kokusunun tabiatı sıcak ve yaştır. Gönüle ve dimağa kuvvet verir. Safrası olanlara zararlıdır. Bu rahatsızlık da hıyar kokusu ile giderilir.]

* Hava ve Mevsimler:

Hamam havası, bahar havası, yaz havası, güz havası, kış havası.

Hevâsı nev-bahârün ıssı vü yaş

Bu faslun cümleye yarar hevâsı

Muzırdur safravî olan mizâca

Müleyyin şerbet iledür devâsı

[Fasl-ı Bahâr (İlkbahar Havası): İlkbaharın havası sıcak ve yaştır. Bunun havası herkes için faydalıdır. Safra rahatsızlığı olanlar için zararlıdır. Yumuşatıcı şerbet ile o da giderilir.]

Hevâ-yı fasl-ı kış yaşdur soğukdur

Gelür bundan ziyâde hazma kuvvet

Velî ahlat u safraâ balgam artar

Giye penbe kabâ gidince şiddet

[Fasl-ı Kış (Kış Mevsimi): Kış mevsiminin havası yaş ve soğuktur. Bu mevsimde hazma kuvvet gelir. Fakat vücutta safra, balgam ve rahatsızlık artar. Kış geçinceye kadar pamuklu ve kaba giyilmelidir.]

* Giyecekler:

İbrişim, elbise, bez kaftan, keten elbise, ipek elbise, serasker elbise, samur kürk, kakım ve sincap kürk.

Latîf ıssıdur ibrişim mizâcı

Semirdür bu teni lâgar olanı

Za'îf eyler deriyi kıl âlâcı

Ko penbe altına dikdir giy ânı

[İbrişim (İpek): İpekli elbisenin karakteri, yumuşak ve sıcaktır. Zayıf ve cılız olan vücutları sarar. Deriyi zayıflatıp, allerji yapar. Onun için altına pamuktan giysi diktir.]

Kurıdur ıssıdur samur kürki

Hannâka rencin bu hoş ider def'i

Velî virür mizâca bu kusûrı

Harîr altına giyseler virür nef'i

[Semmûr Kürk (Samur Kürk): Samur kürkü, kuru ve sıcaktır. Boğmaca hastalığına iyi gelir. Fakat mizaca bir kusuru vardır. Samur kürkün altından ipek giyilirse faydalı olur.]

Şeyhî'nin *Kenzü'l-Menâfi* adlı eseri, yaşadığı devir anlayışına göre hangi bitkilerin, hangi havanın ve hangi yiyecek ile içeceğin faydalı veya zararlı olabileceğini şiir şeklinde anlattığı eserdir. Örnek şiirlerin verildiği bu risalede geleneksel anlayışın ve tıbbî uygulamaların önemli bir yeri vardır. Germiyan beylerine ve Osmanlı sultanlarına musahiblik, tabiblik, şairlik yapan ve attar dükkânında yaptığı ilaçları da halka satan Şeyhî, her yönüyle hakîm, zarif ve ilginç bir kişiliğe sahiptir.

KAYNAKÇA

Ali Günhan, *Şeyhî'nin Kenzü'l-Menâfi Tıp Risalesi*, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya, 2011.

Ali Haydar Bayat, "Osmanlı Tıbbında Cinsellik ve Ali Bin İshak'ın Bahnamesi", 2004.

Ali Nihat Tarlan, *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.

Faruk Kadri Timurtaş, "Şeyhî'nin Eserleri", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.II, s.99-108, İstanbul, 1961.

Faruk Kadri Timurtaş, *Şeyhî ve Husrev ü Şirîn'i*, İstanbul, 1980.

Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

Halit Biltekin, "Şeyhî", *DİA*, c.39, s.80-82.

Hasan Âli Yücel, *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, 20+4 (tıpkıbasım).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi_Latif_Tezkiresi, İkdam Matbaası, İstanbul, 1314, s.295-297.

Şeyhi Divanı, (Hazırlayan) Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara, 1990.

Şeyhî, Divan, Süleymaniye Hacı Mahmud Kütüphanesi, No.3298.